

---

# ESPIRITUALITAT EN CAPELLES I ERMITES D'ERAMPRUNYÀ A L'ÈPOCA DEL JOVE AUSIÀS MARCH I FAMÍLIA

Jaume Alavedra i Regàs

A partir dels segles XII i XIII, les catedrals gòtiques representen elevada espiritualitat simbòlica. La flama de les columnes assenyala l'elevació de la creença, convertida en signe de construcció sagrada. Explicar l'arquitectura ogival és el resultat de les aspiracions ideals, expressada mitjançant les altes voltes en la religió, els arcs apuntats o les agulles i pinacles. Les catedrals i les esglésies representaven els símbols del poder religiós i també temporal. En menor mesura, ermites i capelles, que eren com a esglesioles funcionals, recollien un ventall complementari d'oficis i serveis pels fidels.

L'objectiu del treball que presentem consisteix en l'espiritualitat que respiren les capelles i ermites de l'antiga Baronia d'Eramprunyà a les darreries del segle XIV. Està complementat amb l'aproximació a l'espiritualitat d'Ausiàs March en el poema CV, anomenat força significativament *Cant espiritual*. La metodologia emprada emmotlla la interpretació històrica, com a hermenèutica, al món espiritual cronològicament cristià. En l'esfera de la Corona d'Aragó, les tendències es corresponen a l'Humanisme i al Renaixement. Els dos conceptes s'entenen com a *actitud comuna de pensadors* que, des de finals del segle XIV fins el XVI, en tots els camps de l'especulació intel·lectual, assumeixen posicions segons la mutació de l'individu en el pas del medievalisme al món modern (Batllori 1995:16). Metodològicament, la primera passa comença en els llocs de culte de la Baixa Edat Mitjana. Aquests ostentaven una particular condició de sacralitat com a votius i de benedicció. L'espiritualitat dels llocs de culte es revelava en els signes i funcions que mostraven en esglésies, capelles i ermites.

Durant mil·lennis, la devoció i el fervor popular els ha comunicat noms bíblics cristians: Miquel per a Eramprunyà; Martí per a Brugués; Cristòfol per a Begues; Pere per a Gavà; Joan el Baptista i Maria de Sales per a Viladecans; a més a més es dóna a Sant Climent amb l'únic campanar romànic conservat; i la de Santa Maria a Castelldefels. El conjunt d'edificis connota llocs de pietat popular, que respiren la pròpia espiritualitat cristiana medieval i humanista.

Des de Pere el Cerimoniós fins a Martí l'Humà, els poetes, historiadors, polítics i moralistes vivien en el cercle dels reis. Es practicava l'oratoría política. La cort i la cancelleria eren els eixos de la vida cultural. El rei Pere el Cerimoniós va promoure incansablement la història, el dret i les ciències deductives, espècie de còpia renovada del model segons Alfonso X de Castilla. No era pas exaltada la fama d'una dinastia, sinó la d'un home tot sol (Rubió i Balaguer 1964:56). De fet eren humanistes, que reportaven episodis i frases pròpies de lloes i panegírics, encarnats en la figura del monarca. Ell en tenia consciència.

La segona passa descriu la capella i l'ermita en el recinte d'Eramprunyà. El conjunt fou considerat per un testament dictat l'any 977 pel vicari comtal, Galí de Sanmartí, com a Casa (*domum s. Michaelis in Erapruniano*). La capella cap al segle XIV ja no tenia cementiri i poc després va esdevenir sufra-

gània de Gavà. Estava dedicada al patró protector de l'Església universal, carregat amb armadura i armes o sota icona com si fos el déu egipci Anubis pesant les ànimes dels difunts. Aquesta figura angèlica s'esmentava en l'Apocalipsi en ésser qui tenia que tocar la trompeta quan s'esdevingués el Judici Final. Era un Arcàngel i estava considerat l'advocat del poble escollit. Els antics coptes egipcis el prenien com a primer dels set Arcàngels.

Al peu de l'abrupte castell, en el pla que mira a Orient cap a mar, està la capella romànica de Brugués. És documentada per a l'any 1321. Tanmateix va passar per diversos noms des de Martí a Magdalena. A l'any 1509 Brugués adoptà el nom de *Brucharío*. Fou assistida per un capellà sota l'especial protecció dels March. Pere March, el senyor del moment, va crear un benefici el juliol de 1347, reservant el patronat per a la seva família. En els segles XIV i XV l'ermita tenia diverses relíquies de sants. Per la seva cura el rector de Gavà va anar assumint progressivament totes les funcions des del segle XIV (vid. Campmany 2008, *passim*).

La tercera i darrera passa s'encamina a Viladecans. Allà hi havia la capella de Joan El Baptista en funcions substitutòries d'església i l'ermita de Sales. Aquesta darrera acollia una petita comunitat de tres o quatre infermeres devotes de guariments i cures pal·liatives en aquest nombre reduït a tres o quatre, anomenades *Deodates*. Era una forma rural de les dones lliures *Beguines*, d'origen benedictí flamenc, amb advocació propera al franciscanisme pristi. El prestigi de l'orde es fundava en acaparar tutors espirituals dels membres de la família reial. Els lligams que unien els estaments socials amb els monestirs seguien l'esquema feudal de vassallatge. Han quedat representacions simbòliques en miniatures com la de rebre a la casa de Sant Climent, Jaume March, acte d'homenatge l'any 1352, com a senyor d'Eramprunyà, retut per part del vassall, Aymerich de Cunit, per la casa de la Sentiu. Altres actes figuren com a donació patrimonial d'Isabel March, assistida pel pare Jaume i el germà en prendre possessió d'abadessa a les Clarisses en el Monestir de Santa Maria de Pedralbes. En una cerimònia adusta s'enlairava l'exemple de viure en humilitat franciscana, que havia seguit Magdalena (Castellano i Tresserra 1998:270).

### CONTEXT ESPIRITUAL DE LA BAIXA EDAT MITJANA A LA BARONIA D'ERAMPRUNYÀ

La capella del Castell d'Eramprunyà i les ermites de Brugués i de Sales mostren la intensa espiritualitat a la fi de l'Edat Mitjana i durant el Renaixement entre els segles XIV i XV. Els esdeveniments històrics havien sacsejat violentament les consciències. Les onades de la Pesta Bubònica; el desencís del Cisma d'Avinyó amb la intolerància religiosa de la Inquisició de Nicolás Eymerich; les sagnants revoltes antisemítiques de l'any 1391; i el parany del Compromís de Casp van desencadenar ambients de por. Advocaren pels valors espirituals.

El domini d'Eramprunyà abastava les viles de Begues, Gavà, Viladecans, Sant Climent i Castelldefels. El conjunt dels nuclis poblacionals era rural. Es conformava a agrupacions de masies de pocs habitants escampades amb més densitat a la plana. Com a terme vast, la seguretat personal no estava garantida en moments de les commocions aixecades per les epidèmies. Hi ha un privilegi de creació de milícies camperoles, naixement del *sometent*, a les parròquies de Provençana, Sant Boi, S. Joan Despí, S. M. de Cornellà, S. Climent, S. M. de Sants, Esplugues, S. Just Desvern, S. Feliu, S. Vicenç dels Horts, S. Creu d'Olorda, Molins de Rei, S. Coloma de Cervelló, Viladecans, Gavà, Castelldefels i el terme encimbellat a l'entorn d'«Aramprunyà» (Ferrer i Mallol 1995). Així s'establí el primer sagramental o *sometent* en el pla del Llobregat (Cardona *et al.*, 1987:172). També assolí, en alguns moments de la seva història, parts dels territoris de Sitges i Sant Boi. La capella del Castell va deixar de retre culte continuat l'any 1327. La raó fou la d'estar retirada, sent ben remota, pels nous canons econòmics i socials imposats per a les necessitats prehumanístiques. El moment va coincidir amb l'autorització a Pere March lo Prohom de portar-lo a l'indret de la Roca de Gavà anomenat el Sitjar.

En l'àmbit de les lletres excel·leix el diccionari de rims de Jaume March. Hom aprecia la refinada cultura, que es veu influenciada per l'amor poètic segons model dels trobadors tolosans. En les esferes religioses, s'expressava mitjançant la predicació i els mendicants, que revivien l'antic concepte de *amor passió o amor hereos*, vist com a trastorn de l'ànima espiritual i del cos físic, efectes espirituals dolents per qui els pateixi (vid. Cantavella, 1993).

Fins i tot s'assolien les col·leccions de bibliofília. Es cospa en el testament de Bernat d'Esplugues, la seva darrera voluntat, que facilitava als marmessors testamentaris un memorial de llibres seus que eren en poder d'altres persones: en Jaume March, un volum d'*Epístoles* de Sèneca (Iglesias 2001:70).

En aquell temps, la confecció d'un diccionari de rims, era per complet inusual. Talment es va constituir en el primer de la llengua catalana. El fet era tan extraordinari per ser composició de característica lèxica inversa, el primer i únic fins passats molts segles de poètica. En el mateix en destaquem

els termes que encapçalen el títol i que es corresponen, de vell antuvi, a les capelles o les ermites. Hi afegim per no tenir comparança ni equivalència, les d'església o la de la forma de l'entrada per espirituals, presa com a arcaic *espiritals*.

#### Capella 367

exella, exella, nouella, fflagella, sella [beyla], ysnella, ausella, apella, capella, renouella, ennouella, cella, cella, cabrella, retxella, estella, castellà, [casteyla], Compostella, canastella, cayadella, sistella, cordella

#### Ermita 624

(— ita): Petita, tità, ffità, confita, desconfita, ermita,

#### Església 2015

Per vime... per veure nos... per hom segur... per fermar... per lo segle... per hom net... per botzina... per cornar... per lo brot... per atanyer... per banyar... per la casa... per seny d'església.

#### Espiritals 1440

(— als): Gresals, sals, sals, espiritals, celestials (*Diccionari de rims* de Jaume March, 1921)

Amb aquest fragment de paraules rimades de l'únic diccionari medieval de rims en català, copsem l'espiritualitat en família de l'oncle del jove Ausiàs March. L'obra acabarà precipitant-se en el *Cant Espiritual*. El plany o *lamentatio (lessus) poenitentiae* es veu anticipat indirectament pel seu oncle Jaume March.

A partir de l'espiritualitat del segle XIV és molt difícil separar raons religioses de polítiques. L'ordre espiritual era indestruable de l'acció política. Els monarques cercaven una política d'assimilació, suportada i plegada a les raons pastorals. El període girava a l'entorn de la Pesta Negra i del Cisma eclesiàstic d'Avinyó. Entre 1348 i 1350, la població de Catalunya es va anar reduint a la meitat. L'univers de creences va esdevenir centrat en la gràcia de manera ombrívola.

El paper dominador, didàctic i doctrinal de l'Església va arribar arreu del territori. Les esglésies, els monestirs, els convents, les ermites o les capelles estaven escampades pertot el territori. En conjunt, van destacar les esglésies per la proximitat a la parròquia, els monestirs com a centres de producció cultural i, alhora, preservadors dels coneixement i guardians de les biblioteques. A començaments del segle XIV, Barcelona mostrava la influència de famílies que ocupaven alts càrrecs en el govern de la ciutat. Alguns tenien interessos directes a Viladecans, com els Burgués, els Marquet de Sant Climent i també els Rovira. Entre els ordres es manifestaven els franciscans. Hom ha parlat d'una connexió de l'aquest orde amb la ciutat comtal. És factible copsar-ho en les *Lamentacions fetes per a Setmana Santa*, escrites en convents de clarisses. Tot i que sigui una feminitat privadament femenina, si es conjumina amb els ideals carmelitans està de ple en el món poètic amorós de Raimon Llull. El mallorquí constitueix la màxima figura de la mística medieval catalana. Va intentar comprendre les passions humanes amb la dialèctica de l'oposició entre cos i ànima; carn i esperit; o amor i passió. Per ell mateix va conformar la major influència amb afegit dels dits Sèneca i Agustí. La literatura prenia els models que van des d'Andreas Capellanus a Dant i Petrarca; i en la religiositat, Vicens Ferrer.

A partir del XIII diversos membres d'aquests influents famílies van assolir càrrecs de responsabilitat com la de consellers. En els testaments s'aprecien les devocions pels frares menors, abocats a la vida contemplativa fugint de les calamitats de l'època, sobre tot de les onades d'epidèmies. Amb els anys es van consolidar els monestirs, com els de S. Caterina o de Valldonzella, vida cenobítica en comú.

### **EL POEMA CV D'AUSIÀS MARCH, INTITULAT CANT ESPIRITUAL**

En la poètica d'Ausiàs March dels *Cants morals* i el profund *Cant espiritual*, estan la crítica (de Montoliu), la filologia (de Bohigas), o la història de la cultura (de Rubió i Balaguer); en conjunt, han insistit en la sinceritat humana en temes com l'amor i la mort. Segons el pare Batllori, Ausiàs March resta encabint en el capítol dels moralistes laics. Els contrastes entre la vida i l'obra reflecteixen una teologia cristiana de la gràcia com a deus i brolladors, bandejant el mot «fonts» com a excessivament literari, del *Càntic espiritual* (cf. Batllori op. cit. 28-29).

És el poema més conegut i celebrat d'Ausiàs March. Està compostat als darrers anys de la seva

vida. El gran especialista rossellonès en la seva obra i primer contemporani en reunir i unificar la dispersió documental en forma d'obres completes, Pagès, adverteix que és millor un títol com a «Pregària a Déu». Afegeix que les virtuts de la teologia i la gràcia conformen l'esquelet del poema, la única poesia religiosa com pròpiament entesa: «c'est le testament poétique d'un disciple de saint Thomas» (citada a Cano 2011:51).

La major part de la vida de March es va veure turmentat davant de la incertesa del destí de la seva ànima. El debat oscil·lava entre acceptar la posició de l'Església sobre la predestinació i el sentiment d'expressar-se per medi del *Jo* poètic, diferent del *Jo* personal. No calia més que mirar com s'anava desenvolupant la idea de l'amor entre la religiositat i els artificis poètics i metafòrics (XXVIII).

La presència d'imatges era molt variable. Es reflectia el bé i el mal, com les tempestats i naus que passen perills inaudits; malalts, condemnats a mort o sepulcres que indiquen una antítesi poètica intensa de la vida i la mort; del viatge i del descans; o, de l'esperança i el temor. En el *Jo* marquià conflueixen tots els camins de l'existència. Les figures resten perfectament recloses en les veus interiors del poeta, que es dirigeix a Déu. No ho fa pas en igual mesura a la Verge Maria o la Immaculada Concepció però hi suren. Les eines que emprava es van trenant en epítets espirituals sense despullar-se públicament i quedar nu davant dels lectors. Deixa la filosofia per l'Escolàstica de Tomàs d'Aquino o Duns Escot, ja que es limita a seguir a distància el Tomisme ortodox docent dels dominics del convent de Santa Caterina. Destaquen tres figures en el tomisme que caracteritzen la filosofia medieval: Nicolás Eymerich, Vicens Ferrer i Torquemada. En aquest sentit i com a poeta, els coneixia i seguia els debats religiosos i filosòfics. Per exemple eren conegudes les prèdiques i com aquestes desenvolupaven el tomisme Escolàstic. La biblioteca personal, així com la de l'oncle Jaume era ben sortida de grans obres.

No obstant la professó de catòlic la declara en el Càntic espiritual:

Cathòlich so, mas la Fe no mescalfa  
que la fredor lenta dels senys apague  
car yo leix so que mos sentiments senten  
e paradís crech per fe y raho jutge (CV:185-188)

i es manifesta en el desig dels darrers dies en l'esperança de la salvació segura:

Per mi segur hauent rebut batisme  
no fos tornat als braços de la vida CV:201-202).

En el fons la meditació humanista és sobre la bondat, així ho ha realçat dessora la temible experiència de viure Serverat (2000). Així es situa el *Cant espiritual* entre l'escolàstica tardana i la Reforma.

O, quant serà que regare les galtes  
daygua de plor ab les lagremes dolces  
contriçió es la font don emanen  
aquestas clau quel cel tancat nos obre.  
datricçió parteixen les amargues  
per quen temor mes quen amor se funden:  
mas, tals quals son, daquestes me abunda  
puy són camí eua per les altres (CV:217-224)

És del tot il·lustratiu i significatiu en Ausiàs March el *Cant espiritual*. La producció poètica espiritual d'Ausiàs March comença de jove; malgrat que el gruix és ben tardà. Es sol dividir en quatre grups: els nombrosos *cants d'amor*, des de la joventut a la vellesa; els *cants de mort*, sis poemes compostats de major; també tardà, el *contingut moral* i l'*espiritual* propi. El conjunt forma nombrosos cants morals, una poesia espiritual intensa arreu; però sols el cant, el llarg 105, és cap i senyal.

El poeta fa de l'amor i la dona el seu fi i bé i ètica de l'amor. Els valors que emprava són morals i espirituals del trobador, balsàmic per a les penes. Per tant, el punt de partida ha de ser fixar el seu bé, meta o fi dels esforços. L'efecte és un grau d'elevació didàctica de les cuites. Els poemes mostren el desig pels models anteriors de fer-ne superació. Culmina en l'evolució espiritual sobre la mort de l'estimada. Hi ha una crisi espiritual, els anomenats *Cants de mort*. Resulta il·lustratiu com s'adreça a l'estimada difunta en dues cançons i en totes dues ho fa amb el senyal «Tu, esperit» (XCV i XCVI [97]): la concurrència d'un altre senyal hauria pogut representar una objecció que, en aquest cas, no es planteja (Gómez 2008:56).

Sempre gairebé, la major influència són les experiències vitals en clau tomista. Present i futur hi és però en entrar a la maduresa es va imposant el futur. És principi d'acollida en una vida millor, perquè cada vegada més es sent decebut del present.

En aquell temps sentí damor delit  
 Quant mon pensar mirà lo temps present  
 Lo venidor nom portí en esment  
 E lo passat fon lançat en oblit (XCI:1-4)

Com en tota mística, viure és essencialment humà. És el punt de referència de l'amor, que fa esdevenir amor místic. En els poemes compara l'amor al dolor i com es passa fàcil d'un a l'altre. Ho expressa de manera exagerada, hiperbòlica dintre de l'encesa passió molt humana. No viu altre condició. És veu com la figura de l'amor. És poeta de l'amor humà, sovint tràgic. Amb tot, trobem fàcilment paral·lel a la poètica amorosa de Lull (com en tota la mística); i a la inversa: els poemes de March van farcits de vegades d'amor místic. La referència o, si més no, la comparança hiperbòlica, s'expressa de manera exagerada i falsa. Empra obscures antítesis i paradoxes, que comuniquen patetisme retòric. Talment és la passió humana, tal volta excessivament humana, que domina el poeta, que demana i reclama l'atenció i l'ànim dels oients al principi en la introducció al poema. En aquest sentit, la memòria, l'enteniment i la voluntat constitueixen l'esquema psicològic d'arrel agustiniana, punt de mira per a l'anàlisi poètica de l'amor. La memòria respecte a les dones és la base de la psicologia medieval, d'on surt l'enteniment i l'assimilació intel·lectual, i finalment la voluntat.

Finalment per cloure, el gran Ausiàs March, "leixant a part l'estil dels trobadors" escriu cap a l'any 1425. La idea de l'amor, entre trobadors femenina, esdevé masculina. Ausiàs aspirava a l'amor espiritual, la lírica produïda en alta valoració pels autors catalans i valencians dels segles XIII al XV. En són mostra il·lustre la lírica de Guillem de Berguedà, Guillem de Cabestany i Cerverí de Girona; dels autors del *Cançonet de Ripoll*, dels germans Pere i Jaume March, Andreu Febrer, Gilabert de Proixita i Melcior de Gualbes; dels autors del Consistori poètic de Barcelona i, entroncant amb Jordi de Sant Jordi, l'Ausiàs de jove.

Vincent Serverat (2000) ha vist en el *Cant espiritual* una meditació humanista sobre la bondat. En aquest *Cant* el Jo, en aquest cas el jo poètic, esdevé el protagonista del poema. És el lloc on s'entrecreuen vida i història, realitat i religió, temps i espai; parlant-nos de Déu en el sentit religiós del terme. Desencadena una rebel·lió en teòlegs i poetes creients, que segueix i es fa similar a la dels *fratricelli*, contra les autoritats religioses. De manera que tot just abans el *quattrocento* havia desaparegut per complet la uniformitat de la consciència col·lectiva medieval, ensorrada en la incertesa de les onades de pestes. S'estava precipitant la Reforma del fervor personal, junt a la immediatesa de l'expressió, a la represa insistent dels pensaments. Es modula entre confessió i pregària dintre de la professió de fe. El temor angoixós es trastoca en el delit per les meravelles d'una esperança que resisteix amb prou feines la temptació i la desesperança. En l'interior de l'oració penitencial apareix la psicologia de la sinceritat.

En fi observem en l'actitud religiosa de Ausiàs March una manera de donar la cara en les situacions desfavorables i contradictòries. De cap de les maneres ho cerca voluntàriament, sinó que ho troba. Com a poeta es centra en l'amor carnal i prescindeix de l'actitud religiosa. Amb això aconsegueix les primeres mostres històriques de contraposició entre la fe i la raó; la qual cosa el deixa en clar desavantatge davant de la salvació que prometia l'esfera teològica. La lluita entre raó i passió era interna, el mirall semblant a la raó i la fe. No li tocava més que confessar que la seva fe trontollava. Es movia en el terreny de l'amor humà per passió en un procés viu de filosofia moral i teologia. Baldament no sortia bé, no aconseguia ser del tot renaixentista; però el *Cant espiritual* obre les portes i està a tocar del pensament renaixentista.

Finalment, hom ha de destacar un aspecte religiós ben peculiar, que rau en l'oportunisme. Fet tal que emergeix de la seva personalitat i el fa poeta, tot l'aparta de la filosofia. Si pensa en el destí, ho fa des de la llengua, no pas des de pensaments filosòfics. No es permet temps ni té forces per dedicar-se als seus amors i, a la vegada, a les possessions heretades. A més a més, ni es dedica a la beneficència ni a l'altruisme, sinó més aviat al temor a la mundana condemna de l'infern. No confessa que estimi a Déu sobre totes les coses; ni que ha de creure més que pecar, dogma luterà posterior; però ho apunta. És conscient que Déu se'l pot endur en qualsevol moment. Ho ha vist en les guerres a la Mediterrània Occidental de ben jove, a la vintena d'anys. Solament procura que sigui escollit el moment quan la seva consciència estigui més preparada:

Pren me alpunt que millor en mi trobes  
 Lo detardar nose aquem seruesca  
 No te repòs lo qui te fer viatge (CV:78-80).

\*El més efusiu dels agraïments per a Marisol Llanos per tanta bondat; al malaguanyat gran advocat Josep Maria Coronas, fill del secretari de Manuel Girona, Pepe Coronas; a l'Arxiu Municipal i a l'Institut d'Estudis Catalans.

**BIBLIOGRAFIA**

Remetem a les anteriors Trobades, les publicacions viladecanenques de l'AMVA, amb excepcions d'essota.

La menció dels poemes segueix sempre l'edició d'Archer de Barcanova de l'any 1977.

Alemany Ferrer, R., 2013, El lèxic i les constants temàtiques marquianes, Dins, *Els escriptors valencians del segle XV*, Colón Domènech (ed.), Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 59-77.

Batlloori, M., 1995, *Humanismo y Renacimiento. Estudios hispano-europeos*, Barcelona, Círculo de Lectores.

Campmany Guillot, J., 2008, *Història del culte a la Mare de Déu de Bruguers. 500 anys de l'actual ermita*, Gavà, C. E. Gavà i Associació d'AMG.

Cano Vela, A. G., 2011, Indicios del pensamiento humanista en el «Cant espiritual» de Ausias March, *Lemir* 15, 47-58.

Cantavella, R., 1993, Terapèutiques de l'amor hereos a la literatura catalana medieval, *Actes del Nové Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, II, R. Alemany, A. Ferrando, L. B. Meseguer, editors, Barcelona-Alicante-València-Castellón, Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Universitats d'Alacant, València i Jaume I, 191-207.

Cardona, D., O. Fàbregues-Boixar, X. Ferrer, D. Guasch, A. Malaret, J. Moran, J. Nuet, J. M. Panareda, J. Pérez, M. Renom, 1987, *Sant Just Desvern, un paisatge i una història*, S. J. Desvern, Barcelona, Ajuntament de S. J. Desvern i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Castellano i Tresserra, A., 1998, *Pedralbes a l'Edat Mitjana: història d'un monestir femení*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Cátedra, P. M., 2000, Liturgia, poesía y la renovación del teatro medieval, *Actas del XIV C. I. de Hispanistas*, Madrid, I, 3-28.

Ferrer i Mallof, M. T., 1991, El Sagramental: una milícia camperola dirigida per Barcelona, *Quaderns d'Història*, 1, 61-70.

Gómez, F. J., 2008, Per a una nova lectura amorosa i consolatòria dels «Cants de mort» d'Ausiàs March, *Llengua & Literatura*, 19, 49-85.

Iglesias Fonseca, J. A., 2001, El bibliòfil Bernat d'Espluges (†1433), notari i escrivà del Consell de la ciutat, *Barcelona Quaderns d'Història*, 5, 57-78.

March, J., *Diccionari de rims*, editat per A. Griera, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Biblioteca filològica, 8), 1921, digitalitzat el 2010 a Internet Service, University of Toronto.

Recio, R., 1995, Humanismo y exégesis medieval: el caso de Ferrer de Blanes. *Actas XII C. I. Hispanistas*, Birmingham, I, 293-301.

Riquer, Martí de, 1980, Evolución estilística de la prosa catalana medieval, *Actas VI C. I. Hispanistas*, Toronto, 13-18.

Rubió i Balaguer, J., 1964, *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*, Barcelona, Edicions 62.

Serverat, V., 2000, L'énigme du moi: scolastique et subjectivité dans le «cant espiritual» d'Ausiàs March, *Annexes des Cahiers de linguistique hispanique médiévale*, 123-155 del número temàtic *Ausias March (1400-1459). Premier poète en langue catalane*, ed. M. C. Zimmermann, Paris.